

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ДАР СЛУЖИТИ НАУЦІ

Науковий збірник на пошану
доктора історичних наук,
професора Володимира Задорожного

Ужгород – “Патент” – 2001

ББК 63.3(4)+63.3(4УКР)

Д20

УДК 9(4)+9(477)

Збірник містить праці науковців України, Польщі, Словаччини, Німеччини, зокрема колег та учнів професора Володимира Задорожного. Матеріали написані з нагоди 60-річчя від дня народження українського вченого й присвячені дослідженню широкого кола питань з історії, культури, народознавства, літературознавства, перекладознавства, а також педагогіки вищої школи. До статей, надрукованих мовною версією авторів, подано резюме українською мовою.

Книжка розрахована на науковців, викладачів вузів, учителів, студентів, шанувальників українознавства.

*Упорядкування, редакція та післямова
професора Миколи Зимомря*

Рецензенти:

доктор історичних наук, академік Національної Академії наук
України **Валерій Смолій**,

доктор історичних наук, академік Національної Академії наук
України **Ярослав Ісаєвич**,

доктор історичних наук, професор **Василь Худанич**,

доктор філологічних наук, професор **Анатолій Мойсієнко**

Художнє оформлення Антона Ковача

ISBN 966-7725-21-9

© М. Зимомря, упорядкування,
редакція та післямова, 2001

ІСТОРІЯ У КОНТЕКСТІ НАРОДНИХ ПЕРЕКАЗІВ

На переломах, коли у всіх відношеннях надзвичайно скрутно, люди особливо пильно вдивляються у пожовклі сторінки минувшини. Стається парадоксальне: натомість розбитих підвалин колишніх стремління на очах народжуються нові, зіткані з голосів про славні діяння предків. І професіональні суперечки науковців ураз перестають бути келейними, елітними, привілейованими. Історія проривається потужним річищем на шпальти строкатої періодики, аби всіляко підперти розмаїті громадсько-політичні спрямування, аби у перспективі втілитись у певні набутки матеріальні чи знову пропасти у вихорі життєвих невідповідностей.

Власне, історія, як особливий літературний жанр, – це передусім безперервний пошук можливостей найпереконливіше і найдохідливіше з'ясувати та примножити старожитності, успадковані у численних письменних, усних чи мистецьких пам'ятках. Іншими словами, історія рідного краю – в універсальній пам'яті народу, у його піснях, казках, легендах і, щонайбільше, у переказах. Переказ – одна з форм етнічної самосвідомості, система орієнтирів у часових і просторових розгалуженнях, засіб осягнення навколишнього з вершин свого інтелектуального піднебесся.

Для справжніх поціновувачів і збирачів усної народнопоетичної творчості у переказах приховані шифри і коди магічної сутності. Хоча фактографічна вартість цих народних оповідей про давнину невелика, але вони надто важливі як причинки, як морально-психологічні ілюстрації до цілісної характеристики історичного процесу. Або інакше, це – яскраві епізоди з книги буття будь-якого народу, коштовні уривки з повісті його віремінних літ, які він іще достеменно сам тямить.

На сьогодні у східнослов'янській фольклористиці доволі чітко визначені основні принципи збиральницької та дослідницької роботи над

народною прозою. Теоретично бездоганно зазначені специфічні риси суміжних жанрів. На думку російського вченого С. Азбелева¹, казка у суспільстві служить для естетичної насолоди, оскільки в ній відсутня установка на вірогідність (на відміну від легенди та переказу), але притаманна вишукана палітра художніх засобів, вступних формул, повторів та кінцівок. Легенда ж породжена стремлінням підкріпити гадки, викликані труднощами у поясненні речей до кінця непізнаних. У ній домінують художні домисли, котрі неодмінно налаштовують слухача на правдивість викладу. Таким чином у легенді тісно переплітаються пізнавальні та естетичні моменти. Переказ вигідно вирізняється намаганням з'ясувати і реально прокоментувати дійсність низкою фактів, заземленість яких досягається людським досвідом.

Відомий славіст К. Чистов, послуговуючись матеріалами міжнародної наради дослідників оповідального фольклору (проводило Етнографічне Товариство ФРН наприкінці вересня 1973 р. у Фрайбурзі), принагідно зауважив, що ні в ученій, ні в народній традиції Європи нема узагальнюючих термінів, котрі б виразно означували, наприклад, жанрову групу типу *sage* для німецькомовних країн чи *legend* для франкомовних і англomовних². Далі науковець зацентрував увагу на відмінностях між оповіданнями (сюжети про те, що відбулось недавно і продовжується, але без участі надприродних сил, і про яке мову ведуть переважно від першої особи) та переказами (оповіді про давнє минуле без участі надприродних сил, що характеризуються хронологією, локальною чи переносною приуроченістю). Легенда у такому ракурсі позбавлена самостійності. В одних випадках її відносять до казок, в інших до переказів.

Однак, поки фольклористи Росії не доробились до окремого академічного або науково-популярного видання легенд чи переказів у багатотомній “Библиотеке русского фольклора”, важко було ззовні оцінювати наукову спроможність, придатність їхніх дослідницьких схем у практичному застосуванні. Проте Неоніла Кринична у низці своїх фольклорних та фольклористичних видань, заснованих на записках народних переказів Російської Півночі, вдало поєднала теорію з практикою³. Зазначивши, що “сукупність переказів – поетична автобіографія народу”, вона поділила їх на вісім великих груп: заселення і освоєння краю; про “панів”; скарби; ведетні, богатирі та сила-

чі; боротьба зі зовнішніми ворогами; розбійники; розкольники; історичні особи. А загалом перекази за Н. Криничною – це усні прозові твори, що своєю історичною основою і реаліями зв'язані зі суспільним життям і минулим певної локально і соціально відособленої спільноти (рід, сільська община, село, місто, професійні об'єднання), а по своїй структурі співвідносяться з міфом про тотемного предка, який дав у процесі еволюції численні “розгалуження” та “відбрунькування”. Цікавим, на наш погляд, є “Покажчик типів, мотивів і основних елементів” північноросійських народних переказів⁴. Він охопив 21 тип мотивів, у т. ч. і легенд у нашому розумінні (дослідниця до них відносить лише сюжети на біблійну тематику – про бога, святих і т. п.). У дечому вказаний покажчик схожий до аналогічної спроби польського вченого Ю. Кржижановського.

Справою підсумковою у вивченні легенд та переказів російськими вченими стала поява на світ видання “Народная проза”. Упорядкування, вступна стаття, підготовка текстів і коментарі цієї книги належать відомому фахівцю Сергію Азбелеву⁵. Стосовно розмежувань і специфіки жанрів він дотримувався позиції, висловленої у приведених уже нами працях. Зібраний матеріал дослідник розподілив на чотири частини – “Исторические предания и легенды (Київська і Новгородська Русь; татаро-монгольське нашествя; Іван Грозний, Єрмак, Кудеяр, Борис Годунов і Лжедмитрій, перші Романови; Степан Разин; Петро І; Пугачов; Суворов; Кутузов; народні заступники; силачі; розбійники), “Суеверные рассказы (скарби і скарбошукачі; прокляті; ті, що побували на тому світі; перевертні та закляті; чаклуни і відьми; мерці; лісовики; водяники і русалки; домашні духи; чорти), “Этиологические рассказы и басни” (створення світу, походження тварин і рослин; про ріки, гори і озера; виникнення населених пунктів), “Христианские легенды” (праведники і святі; гріх і покута; про Божий суд). Як бачимо, чітких меж не проведено. Проте із вступної статті С. Азбелева випливає, що забобонні оповіді (бувальщини і билиці) належать до різновиду легенд, а етіологічні – до переказів.

Відносно побутування та систематизації зразків так званої неказкової прози позицію українських народознавців синтетично подав О. Дей. Легенди та перекази, доводив фахівець у своїй передмові до відповідного тому знаменитої серії “Українська народна творчість”⁶,

зримо об'єднують дві функції – інформативно-мнемонічну (збереження і передача відомостей про давні часи) та етіологічну (трактування причин і змісту природних явищ). Тим не менше, виключною атрибутивною домінантою переказів є реалістично-пізнавальна конкретність відображення фактів, явищ подій, про котрі свідчать не очевидці, а шляхом переповідання почутого (звідси і сама назва – переказ). Залежно від суспільної ваги їх діапазон коливається від вузькомісцевих частот до загальнонародних і міжнародних.

Але, на диво, теоретичні настанови О. Дея не відіграли належної ролі у підготовці українських “Легенд та переказів”. У книзі зібраний матеріал розміщено за тематичним та історико-тематичним принципом, однак упереміш, у двох відділах – “Космогонічні, міфологічно-апокрифічні, топонімічні та побутові легенди та перекази” та “Історико-героїчні легенди та перекази”. Як не дивно, але цей шлях виявився дуже зручним і невибагливим для інших упорядників. У мініатюрі “Легенди та перекази” відтворив С. Мишанич⁷. Аналогічно міркував під час упорядкування записів із нинішніх Дніпропетровської, Запоріжської, Херсонської і частково Донецької областей В. Чабаненко⁸, а П. Медведик⁹ – над зразками із Вінницької, Хмельницької і Тернопільської областей. Принагідно зауважимо, що “Народні перекази Закарпаття” умовно ніби продовжують краєзнавчу серію, започатковану мимовільно “Савур-могилою” (1990) та “Євшан-зіллям” (1992).

Але, водночас, очевидна легковажність вказаного кроку у порівнянні хоча б із раніше оприлюдненим збірником з циклу “Беларуская народная творчасць”. Образно висловлюючись, у книжці під однією стріхою зібрані зразки обох жанрів, однак згруповані в окремих відділах “Легенди” і “Паданні”. Вступна розвідка М. Гринблата заснована на схемі загальноєвропейського каталога¹⁰, рекомендованого міжнародною нарадою по вивченню народних оповідань (Будапешт, 1963 р.), але виходить з національного контексту.

Принципове застереження дослідника стосується того, що наявність чи відсутність елементів фантастики не може бути надійним критерієм розмежування жанрів. Тому за Гринблатом, легенди – усні оповідання, в яких виникнення різних явищ (звичайно природних) народ

приписував деякій надприродній силі чи богу. Вони поділяються на етіологічні або космогонічні (про походження всесвіту, небесних світил, землі, людини, тварин, рослин та інших явищ природи), етносоціальні або історико-культурні (про походження племен, народів, класів та різних соціальних і культурних феноменів), духовно-етичні (про бога і святих, народні свята і вірування, страхи). У свою чергу, перекази – оповіді, у котрих поява різних явищ (звичайно соціальних) тлумачиться діяльністю людей, здатних подеколи і на чарівні дійства. Вони розпадаються на історичні (про знаменні події – війни, нещастя, епідемії тощо, а також про видатних осіб), топонімічні (про виникнення міст і сіл, назв урочищ, рік, озер, криниць, гір, пагорбів, каменів, прізвищ) і про залятні скарби.

Солідарність з останнім словом білоруської фольклористики продемонстрував у своїй монографії український дослідник Василь Сокіл¹¹, де проаналізував сюжетний фон за основними тематичними циклами, виділяючи та простежуючи домінуючі мотиви, і запропонував класифікацію з урахуванням висновків міжнародних нарад (Будапешт, 1963; Москва, 1964). Його таблиця відмінностей між суміжними жанрами неказкової прози має такий вигляд:

Ознаки жанру	Ж а н р и			
	Легенда	Переказ	Билиця	Оповідання
Основний зміст	Міфологічні уявлення, релігійні вірування	Історичні події	Демонологічні вірування	Історичні та побутові події
Персонажі	Міфічні (у т.ч. й персоніфіковані), релігійні	Реальні (подеколи – квазіреальні)	Духи, нечиста сила	Реальні
Час	Давньоминулий (прачас)	Минулий (історичний)	Теперішній, зрідка недавньоминулий	Теперішній
Епічна позиція оповідача	Розповідь від третьої особи	Розповідь від третьої особи	Розповідь від першої (інколи третьої) особи	Розповідь від першої особи

Причому В. Сокіл визначив легенду як народнопоетичний твір про давньоминулі події міфологічного і релігійного змісту, розповідь у якому ведеться від третьої особи, а переказ як народнопоетичний твір про історичні особи і події, свідком яких не був оповідач. І скласифікував легенди на етіологічні та есхатологічні, біблійно-героїчні та агіграфічні, про міфічні остоти, сили, предмети, а також топонімічні. Перекази ж поділив на історичні та топонімічні.

Учений спробував поєднати теорію з практикою на прикладі топонімічних легенд і переказів українців Карпат¹², що були водночас темою його кандидатської дисертації з філології, захищеної в Мінську 1990 р. Він заперечив ступінь достовірності як мірило розмежування жанрів, вважаючи об'єктивним критерієм лише наявність чи відсутність вірувань (дохристиянських чи християнських, міфологічних уявлень). На його думку, переважна більшість легенд ускладнюється природно-географічними, побутовими та іншими реаліями, котрі, однак, не впливають на змістовий бік і не змінюють природу жанру, а перекази стосуються історичних подій та осіб незалежно від міри і ступіня вимислу. Топонімічні легенди і перекази розглядаються В. Соколом у нерозривному тандемі, будучи розподіленими на три групи: про оселі (сюжети, що стосуються регіонів, міст, сіл і присілків), гідронімічні (криниця, струмок, потік, річка, озеро, болото) та про урочища (верх, гора, камінь, скеля, печера, кам'яна фігура, ліс, стежка, поле, долина, полонина, власне урочище). У "Писаній керниці" (1994) він опублікував близько сімдесяти текстів, записаних у Закарпатті: про села (11 власних, 1987–1991 рр., + 22 передруків і архівних), гори (6 + 21), річки (1 + 8). Наприкінці збірки вміщено покажчик сюжетотворчих мотивів (історичних, географічних, побутових та міфологічних, релігійних і фантастичних).

* * * *

Звісно, народні коментарі до місцевих старожитностей у дечому або, інколи, дуже відрізняються від офіційних фахових інтерпретацій, побудованих на специфічній джерельній основі. Вона любить абстрактну схематичність, бухгалтерську точність. У центрі же народної концепції пізнання давнини стоїть емоційність (почуття), жива споглядальність (досвід), як засоби на шляху до конкретної істини. А взагалі

люди, співвітчизники і сучасники, завше перебувають у полоні принаймі двох іпостасей. Вони – 1) об'єкт майбутнього виміру (предмет історичної науки), як дійові учасники поточної буденності, та 2) "цензори" успадкованих од попередніх поколінь матеріальних і духовних цінностей.

Наш перший висновок, який постав на тлі аналізу матеріалу цього видання, говорить про те, що переказознавство (усна народна творчість у цілому) переконливо утвердилась (без офіційного закріплення статусу)¹³ як складова допоміжних історичних дисциплін. По своїй значимості вона повинна займати місце поряд з генеалогією, геральдикією, нумізматиною, хронологією, ономастикією, палеографією, картографією, метрологією тощо. Другий висновок стосується народної манери відображення історичних феноменів. Минуле в устах народу – завжди антропологічно орієнтоване, самозакохане у просторову повсякденність, у героїчну святковість і врочистість. Ось типовий ряд універсалій такого історичного мислення – загарбники і чужинці, розбійники та унікуми, хвороби та війни, що у тісній сполуці з "вузликами на пам'ять" є строкатим різновидом географічних об'єктів.

1. *Азбелев С.* Отношение предания, легенды и сказки к действительности (с точки зрения разграничения жанров) // *Славянский фольклор и историческая действительность.* – М.: Наука, 1965. – С. 5–25; Его же. Отражения действительности в преданиях, легендах, сказаниях // *Прозаические жанры фольклора народов СССР* ("Тезисы докладов на Всесоюзной научной конференции 21–23 мая 1973 г., г. Минск). – Минск, 1974. – С. 96–109.

2. *Чистов К.* Прозаические жанры в системе фольклора // *Прозаические жанры фольклора народов СССР.* – С. 6–31.

3. Северные предания: Беломорско-Обонежский регион / Изд. подгот. Н. Криничная. – Л.: Наука, 1978. – 254 с.; *Криничная Н.* Русская народная историческая проза: Вопросы генезиса и структуры. – Л.: Наука, 1987. – 227 с.; *Криничная Н.* Персонажи преданий: становление и эволюция образа. – Л.: Наука, 1988. – 192 с.; *Легенды. Предания. Бывальщины* / Сост., подгот. текстов, вступ. ст. и примеч. Н. Криничной. – Москва: Современник, 1989. – 287 с.; *Криничная Н.* Предания Русского Севера. – Санкт-Петербург: Наука, 1991. – 327 с.

4. *Криничная Н.* Предания Русского Севера. – С. 278–294.

5. Народная проза / Сост., вступ. ст. (С. 5–28), подгот. текстов и коммент. С. Азбелева. – М.: Русская книга, 1992. – 608 с., 24 л. илюстр. (Библиотека русского фольклора. Том 12).

6. Дей О. Легенди та перекази // Легенди та перекази / Упоряд. та прим. А. Іоаніді, вступ ст. О. Дея. – Київ: Наукова думка, 1985. – С. 7–36.

7. Змієві вали: Українські легенди та перекази / Передм. упорядк. і приміт. С. Мишанича. – Київ: Веселка, 1992. – 159 с.

8. Савур–могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упорядк. і приміт. В. Чабаненка. – Київ: Дніпро, 1990. – 261 с.

9. Євшан–зілля: Легенди та перекази Поділля / Упорядк. вступ. ст., приміт. і словн. П. Медведика. – Львів: Червона калина, 1992. – 288 с.

10. Грынблат М. Легенды і паданні // Легенды і паданні / Склад. М. Грынблат і А. Гурскі. – Мінск: Навука і техника, 1983. – С. 5–34.

11. Сокіл В. Народні легенди та перекази українців Карпат. – Київ: Наукова думка, 1995. – 158 с.

12. Писана керниця (Топонімічні легенди та перекази українців Карпат) / Упорядк. і передм. (с. 7–25) В. Сокола. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1994. – 206 с.

13. Див.: Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. – Київ: Рад. шoola, 1963. – 208 с.; Кобрин В., Леонтьева Г., Шорин П. Вспомогательные исторические дисциплины. – М.: Просвещение, 1984. – 208 с.; Введение в специальные исторические дисциплины / Гусарова Т., Дмитриева О., Филипов И. и др. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 280 с.